

Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról *

Vannak fogalmak, amelyeket szinte maguktól értetődően használunk, mintha minden vitán felül állnának, elnyervén mindenkoron érvényes jelentésüket. Holott az axiomatikus merevség lefojtja az élő gondolatokat, e merevség azonban a tudomány természetétől idegen. Hóman Bálint ide vonatkozó megállapítása ezért mit sem vesztett erejéből az eltelt évtizedek alatt: „A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésztől a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával. A tudományos munka ugyanis nem egyéb a vizsgált objektumok, jelenségek, események és funkciók, s az ezek megismeréséhez vezető tudományos anyag folytonos értékelésénél...”¹ Különösen indokolt ez a kutatói magatartás olyan – mégoly közkeletű – fogalmakkal szemben, amelyek sokkal később keletkeztek, mint az általuk jelölt jelenség. Egyértelmű, hogy a magyarok Kárpát-medencébe való jövetelüket nem a „honfoglalás”, és 970-ig tartó hadjárataikat nem a „kalandozás” kitéllettel látták el.² Kevésbé ismert az, hogy az 1301-ig Magyarországon uralkodó, Álmos fejedelemtől származó dinasztia biztosan nem „Árpád-ház” néven határozta meg magát; ez a praktikus szakkifejezés hosszas előzmények után 1779-től honosodott meg.³ Látszik, hogy alapvető fogalmak várják azt, hogy róluk állást foglaljon a jelenkor. Hatványozottan érvényesül az újragondolás igénye az egyetemes emberi jelenségek leírásakor. A két legnagyobb, egyszersemind leegyetemesebb közösség-szervező erőt a „nemzet” és az „állam” szóval jelöli a mai magyar nyelv. Ezek közül az „állam” fogalom középkori érvényességéről vallott nézetemet vázolom előzetes áttekintés gyanánt, a teljesség igénye nélkül.

Újabban akadnak, akik az „állam” kifejezés középkorra alkalmazható létjogosultságát elvitatják, avagy legalább aggályosnak tartják. Elsőként Otto Brunner német jogtörténész *Land und Herrschaft* című, először 1939-ben kiadott összegzése említendő. Otto Brunner tételeit Komjáthy Miklós népszerűsítette Magyarországon röviddel a második világháború után. A kutatási előzményekről adott áttekintésében megrója a tisztán jogi képzettségű jogtörténészeket, mondván, államszemléletük történetietlen volt, mert a legkritikább esetben vették észre a fejlődést, a változást, és államideájukat időfelettinek képzelték. (Kár, hogy nem nevezte meg, kikre gondolt.) Okfejtése szerint a XVIII–XIX. századi forradalmak nyomán lett az állam a minden hatalmi erőforrást a maga kezében egyesítő intézmény, ekkor határolódott el a társadalomtól, mint a társadalommal öntörvényű képződmény. Ennek ellenére nem kívánt szakítani az „állam” szó használatával, inkább a középkori és a modern viszonyok közötti alapvető különbséget abban láttatta, hogy az előbbi kor nem ismerte a szuverénnek mondható, teljes és egységes államhatalmat.⁴ A

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretei között készült.

¹ HÓMAN 1938. 445.

² E XIX. századi műszavak meggyőző kritikáját a közelmúltban Király Péter végezte el. KIRÁLY 2006. 11–88.

³ SZABADOS 2006. 215–218. Hogy a történetileg helytálló „Álmos-ház” kifejezés legyőzheti-e valaha a kétszáz évesnél is mélyebb beidegződéssel rögzült „Árpád-ház” megjelölést, az a jövő kérdése.

⁴ KOMJÁTHY 1945–1946. 192–204. V. ö. BRUNNER 1942. XX–XIV., 124–185. Érdekes, hogy a Harmadik Birodalomhoz tudományon túli hűséggel kötődő Brunner bizonyos gondolatait éppen a történelmi materializmus szolgálatába állt Komjáthy Miklós népszerűsítette Magyarországon.

nemzetközi szinten megnyilvánuló kritikus hangvétel ugyanakkor Joseph Strayer révén erősödött fel. Ehhez az először 1970-ben napvilágot látott nagy hatású könyve szolgál zsinórmértékül, ezért az ő fő tételeivel kell kezdenem. Már a cím is feltűnő: *On the Medieval Origins of the Modern State*, vagyis *A modern állam középkori eredetéről* értekeznek, ilyenformán időben leszűkíti az általa elemzett jelenség érvényességi körét. Ehhez képest meglepő határozottsággal szól arról, hogy a napjainkban magától értetődő állam bizonyos időszakokban nem létezett, illetve akkor senkit sem érdekelt az, hogy nem létezik. Ezek után azt várnánk, hogy a szerző közölte legyen, ő maga mit ért az állam – immár a tér- és időbeli megkötöttségek nélkül való állam – jelentéstartományán, ám nyíltan kifejti, miért nem ad saját definíciót. Mint mondja, az állam főleg lakosainak szívében és elméjében létezik, és ha ők nem hisznek benne, nincs az a logikai művelet, amellyel életre hívható. Ehelyett az állam-lét néhány nélkülözhetetlen kritériumát sorolja. 1. Emberi közösség idő- és térbeli állandósága, több nemzedéken keresztül egyazon a helyen. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a gyakori területváltás és a közösséget összetartó erő évszaktól ingadozó mértéke miatt az igazi nomádok nem alkotnak államot. (Hogy mit ért igazi nomád fogalmán, azt sem fejt ki.) 2. Szükséges, de önmagában nem elégséges követelmény a személytelen és viszonylag tartós politikai intézményrendszer. 3. A legfelső hatalom elismerésének szükségessége, ami nem a hatalom monopóliumát, hanem a végső döntéshozást jelenti. 4. A legfontosabb, ám egyúttal leghomályosabb követelmény az, hogy a család, a helyi közösség, avagy a vallási szervezet iránti hűséget az államhoz való lojalitás szorítsa háttérbe, hogy az erkölcsi tekintély által az állam megnyerje magának az egyént, támogassa intézményrendszerét és elméleti, jogi fennhatóságát. Végeredményben az alattvalók elfogadják azt, hogy az államérdek uralkodó jelleggel érvényesül, és az állam megoltalmazása a legfőbb társadalmi jó. A modern állam fenti pontok szerinti kialakulását Nyugat-Európában 1100 és 1600 között követi nyomon. Ennek kapcsán mindazonáltal Joseph Strayer elismeri, hogy állam létezett korábban, így nem tagadja a görög polisz és a Római Birodalom ebbéli minőségét, sőt az Európán kívüli világból a Han-dinasztia korabeli Kínai Birodalomét sem, ugyanakkor kijelenti, hogy a modern állam kialakulását kutatja, ami ezekből az ókori példák közül nem vezethető le közvetlenül.⁵ A magyar történészek közül jellemzően Font Márta és Sashalmi Endre képviseli Strayer álláspontját. Font Márta szerint a középkori államfogalom csak konvenció, mivelhogy nincs rá szavunk, amellyel a modern államtól meg lehetne különböztetni. Számára kétséges, hogy a „*regnum*”, a „*monarchia*”, a „*res publica*” és a „*patria*” szavakkal jelölt hatalmi képződmény kimeríti-e az állam fogalmát. Jelzésértékűnek tartja, hogy a *Korai Magyar Történeti Lexikon (KMTL)* nem szerepelteti az állam címszót, helyette az államszervezetét, ami nem ugyanaz.⁶ Ez így van, csakhogy ez nem bizonyít semmit. A *KMTL* tételei közül kimaradt például az egyházi tized; továbbá nemhogy egy önálló címszóba, de még az Árpád-ház családfájába se került be György, I. András király törvénytelen fia. Azon kívül az államszervezetről írott szócikk révén a szerző (Kristó Gyula) az állam létezésével is számolt, különben minek a szervezetéről értekezett volna? Ettől függetlenül a *Lexikon des Mittelalters*-ben terjedelmes „Staat” szócikk olvasható.⁷ Az állam meghatározására végül két lehetőséget nyújt Font Márta. Ha ez működő intézményrendszer, akkor úgy véli, a térségben a X–XII. századra vonatkozólag ilyen nincs, de ha keresztény uralkodók által létrehozott új hatalmi központ, akkor van. Ezzel

⁵ STRAYER 2005. 3–10.

⁶ FONT 2005a. 7.

⁷ LDMA. VII. 2151–2159.

együtt inkább az uralmi központ, hatalmi központ, uralmi zóna kifejezéseket ajánlja;⁸ annak dacára, hogy ezek közül egyről sem közöl szócikket a *KMTL*. Másutt kategorikusabban ítélt: úgy véli, hogy a ma általános vélekedés szerint ez a fogalom a „középkori politikai képződményekre nem alkalmazható, hiszen a személyi (dinasztikus) uralom egy még nem létező, vagy éppen formálódó intézményrendszerrel nem nevezhető államnak.” Használatát annak tudja be, hogy „jobb híján” vagyunk.⁹ Legújabbban az eltérő vélekedéseket már távolságtartással ismerteti: vannak, akik tagadják az állam létezését a kora középkor viszonyai között; mások oly tágan értelmezik ezt a fogalmat, hogy ez a korszak is belefér; megint mások különböző jelzőkkel igyekeznek alkalmassá tenni ezen idők jelölésére.¹⁰ Tanulságos még Sashalmi Endre elutasító véleménye. „*Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?*” – teszi fel a kérdést, majd úgy válaszol rá, hogy ezt a középkori politikai szerveződések a korszak nagyobb részében nem lehet alkalmazni, mivel a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem annak realitása nem létezett.¹¹ Önellentmondása már nyelvi szinten tetten érhető: „modern” államról, vagy „jelző nélküli” államról beszélünk? (Voltaképpen már a „jelző nélküli” kifejezés is jelző.) Egyáltalán miért kell a modern idő ismérveit számon kérni a középkor politikai szerveződésén?¹² Rádásul azt sem szerencsés ily kategorikusan, bizonyító eljárás nélkül kijelenteni, hogy a XII. század előtt sem az állam eszméje, sem realitása nem létezett: Sashalmi megfelelkezik az ókori államelméletekről (láthattuk, Strayer legalább számolt az ókorról), Platón, Arisztotelész, Pszeudo-Xenophón és mások írásairól. Előbb be kellene láttatnia, hogy ezek a művek nem államelméletek. De akkor kicsodák? A forrástan „rendbetételét” követő lépésként az ókortudomány szóhasználatát is újra kellene gondolatnia. Az áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalomból csak két újabb szerzőre, rajtuk keresztül pedig az ókortudatás két távoli területére tekintek. Jan Assmann Egyiptom kapcsán egyik könyvében kifejezetten az állam feltalálásáról beszél, másutt az erős egyiptomi államisággal szembeni ellenkezésből vezeti le az ókori héber állam programszerű gyengeségét;¹³ Jane DeRose Evans a Római Birodalom késő-köztársaságkori életszakaszáig követi nyomon az állami propaganda különböző forráscsoportokban – történeti feljegyzések, művészettörténeti és numizmatikai emlékek – való megnyilvánulásait.¹⁴ Amíg Sashalmi nem forradalmasítja az ókortudomány terminológiáját, addig az antikvitás ezen a téren is gazdag hagyatékából elég e helyt Cicero *De re politica* című értekezésére utalnom. Annak fordítói utószavában Hamza Gábor így fogalmaz: „*Nem egyszer évtizedes vagy éppen évszázados múltra visszatekintő sztereotípiák ismétlésére szorítkozik a politikaelmélet és állambölcselet szempontjából is kétségtelenül gazdag és sok vonatkozásban aktuális Corpus Ciceronianum államelméleti tanulságainak vizsgálata. Az antik állambölcselet és a modern államelmélet között több ponton is kimutatható kontinuitás, összefüggés így gyakran csak felületes elemzés tárgya.*”¹⁵ Az ókor és az újkor eme kapcsolódásainak a tárgy komolyságához méltóan alapos taglalása sokszorosan meghaladná előadásom kereteit. Ehelyett csupán egyetlen szempontra hívom fel a figyelmet: az antik európai államiság-

⁸ FONT 2005A. 7–8.

⁹ FONT 2005B. 5–6.

¹⁰ FONT 2009. 15.

¹¹ SASHALMI 2006. 9–10.

¹² Fogalmi zavaraitól megkímélhette volna magát Sashalmi, ha ismerné Kristónak a régi és az új jelenség közötti lényegi minimumról kifejtett gondolatait. KRISTÓ 1997. 8–11.

¹³ ASSMANN 2004. 165–192.; ASSMANN 2008. 39–67. Utóbbi hatalmas ókori államtörténeti szakirodalommal.

¹⁴ EVANS 1992. 31–32., 39–57., 149–154.

¹⁵ HAMZA 2007. 7–8.

gondolat nem valamiféle lappangó hagyaték újrafelfedezésével hatott a modern korra, hanem a középkor közvetítő közege révén élő örökségként tényleges folyamatosságot mutatott. (Érdeemes a „középkor” szóban tükröződő időszemléletre odafigyelnünk!) A legszembeesőbb nyugat-európai példa minderre a római császárszeme és császári hatalom megújítása iránti vágy, a „renovatio imperii Romanorum”, amit a karoling próbálkozás után a szász I. Ottónak sikerült valóra váltania a Német-Római Császársággal.¹⁶ A magyar középkorból Szent István politikai örökhagyása szintén mélyen gyökerezik az antikvitásban. Az *Intelmek* legújabb kritikai kiadását végző Havas László Cicero, Sallustius és Florus közvetlen illetve közvetett hatását mutatta ki.¹⁷ Ráadásul az ókori eredetű államiság nem csupán fel-felújított szellemi hagyaték formájában élt tovább. A késő antikvitástól a késő középkorig egy folyamatosan működő államegységgel is számolnunk kell: Bizánccal. A bizánci államtörténetet összefoglaló Georg Ostrogorsky szavait felidézve „a hellenisztikus kultúra, a kereszténység és a római államszervezet szintézise eredményezte azt a történelmi jelenséget, amelyet Bizánci Birodalomnak nevezünk.”¹⁸

Látszik, hogy az elutasító vélemények nem kínálnak választási lehetőséget, egyöntetű új terminológiát, de önellentmondásokba ütköznek, és fontos tartalmi szempontokat hagynak figyelmen kívül. Nem csoda, hogy Strayer nézete nem jutott kizárólagos uralomra. A hazai és nemzetközi medievisztikában az állam fogalmának középkorra kiterjedő érvényességét eltérő jelentéstartományokon belül napjainkban is többen vallják. A magyar történelmi, jogtörténelmi vélekedéseket, továbbá a különböző szemléletű lexikonok szócikkeit Kristó Gyula összegezte 1995-re. Fontos előjáró gondolata, hogy „*nincs világfelfogástól független, tértől és időtől elvonatkoztatható, abszolút államfogalom, mivelhogy az állam meghatározása a filozófia-, a jog-, a történettudomány pillanatnyi helyzetétől való függése mellett is a legszorosabban kapcsolódik az államot egy nagyobb egység részeként szemlélő, ideológiát sugalló és kifejező világnézethez.*”¹⁹ Ennélfogva hogyha az állam időfeletti abszolút fogalma megragadhatatlan, akkor nyugodtan használható minden korban, éppen csak az adott korra érvényes jellemzők körülhatárolásával. Ehhez azonban az szükséges, hogy az egyedi esetből induljunk ki, onnan közelítsünk az általános felé.²⁰ A külföldi kutatás egyre gyarapodó könyvtárnyi irodalmat tud felmutatni, amelynek magyarországi feldolgozása és Magyarországról érkező gazdagítása várat magára.²¹ A jelenkori nézetek közül hármat érintek. Elsőként Walter Pohl gondolatai kívánkoznak ide. Ama nyilvánvaló tény rögzítésén túl, miszerint a korai a késő-középkorban nem létezett modern jelentésében vett állam, úgy véli, hogy a nyugati állam a kora-középkori királyságokból indult fejlődésének, ami később a bürokráciával, az erőszak monopóliumával, a szuverenitással, állampolgársággal, a hatalmi ágak megosztásával kiegészülve alkotta meg a modern állam összetevőit. Végkövetkeztetése, hogy az állam a korai és a késő-középkorban nem valami zárt, hanem egy nyitott rendszer volt, amiben az „identitás” és a „különbözőség” a kapcsolati tényező, amiről a különböző közösségformák és jelentésstrukturák tájékoztatnak: ugyanis az etnikai azonosság, valamint az egyházi egység az együttműködést teszi lehetővé, de a politikai integrációk valenyitársai egymásnak.²² Patrick Wormald óvatos kritiká-

¹⁶ VÁCZY 1936. 349–397.

¹⁷ HAVAS 2004. X–XXII.

¹⁸ OSTROGORSKY 2001. 48.

¹⁹ KRISTÓ 1995. 11.

²⁰ Kristó megszívlelendő módszertani útmutatója szerint „*zsákcitás próbálkozás minden olyan kezdeményezés, amelyik nem a források lehető legmélyebb rétegéig lehatolva teszi meg észrevételeit.*” KRISTÓ 1995. 36.

²¹ A kérdéskörrel szerezhető alapos bibliográfiai tájékoztatást l. AIRLIE – POHL – REIMITZ 2006. 193–220.

²² POHL 2006. 9–39.

val illetve Strayert, mivel úgy találta, hogy szinte csak a francia monarchia jellegzetességeire épített. Wormald lényegében a XI. századi Angliát is államnak tekintette, méghozzá a „nemzetállam” minősítést alkalmazta. A közösségszervező erők megnevezése kapcsán tapasztalt gátlásokat is szóvá tette. Mint mondja, az anakronizmustól való félelmünkben túlon túl kerüljük az „állam” és a „nemzet” szavakat, holott bajosan találhatunk elfogadható helyettesítéseket. Az állam és a nemzet csak egy-egy út a sok közül, ahogy az emberiség megszervezte magát, se több, se kevesebb. *„De vált-e a modern tapasztalat oly keserűvé, hogy úgy érezzük, kényszerítve vagyunk megtagadni ezt az ismeretet távolabbi őseinktől?”* – zárja e kérdéssel előadását.²³ Határozott érveléssel tör lándzsát Chris Wickham az államfogalom középkori létjogosultsága mellett. Egy sor paramétert kínál (Henri Claessen és Walter Garrison Runciman alapján), amely az ideális államot jellemezheti. 1. A törvényes érvényesíthető tekintély központosítása (jog és hadsereg). 2. A kormányzati szerepek szakosodása hivatalos hierarchiával, ami mindig túléli a hivatal viselőjét. 3. A közhatalom kiérlelt fogalma, vagyis olyan uralkodói rendszer, amely ideológiailag elkülöníthető az uralom alatt álló lakosságtól, de magától az uralkodói egyéniségtől is. 4. Független és szilárd erőforrások az uralkodó számára. 5. Egy osztályalapú rendszer a többlet kinyerésére és rétegezésére. Wickham szerint ezek a legalapvetőbb elemek ott vannak a római kor és a kora-középkori Kelet-Mediterráneum erős államközösségeiben, mind a római-germán Nyugat gyengébb politikai képződményeiben.²⁴ A fenti három, külföldi szerző által megfogalmazott vélemény mellé legújabban Makk Ferenc igenlő állásfoglalását kell felidézni, ami 2009-ben gyakorlatilag egyszerre jelent meg magyarul és katalánul. Makk indokoltan teszi szóvá, hogy *„István királyságával kapcsolatban több kutató – figyelmen kívül hagyva a magyar fejlődés sajátosságait – vitatja az állam fogalmának jogosságát.”* Szent István művében olyan uralmi formát látat, ami belföldön minden más politikai tényezővel szemben, erőfölénye révén biztosította belső autonómiáját, sőt a külföld ellen is sikerrel védte meg szuverenitását. Kiemeli, hogy az István király által létrehozott új intézményrendszer jól szolgálta a központi hatalmat, és a további változások biztos alapját képezte.²⁵

A fentiekből határozottan kirajzolódnak az érvek és az ellenérvek gondolatfűzései. Ettől azonban még nem jutottunk sokkal közelebb az államfogalom és a középkor lehetséges viszonyához. Előadásom elején utaltam rá, hogy az „állam” („lo stato”, „Staat”, „state”) mint szó, mint jelölő, ebben az értelemben sokkal későbbi keletkezésű, mint az általa jelölni kívánt politikai képződmény. Például az ógörög „*politeia*” vagy a latin „*res publica*” mai előnyelvi értelmezése ezért szükségképpen nyelvészeti, fordítói művelet is. Ezt elkerülendő most csak újkori definíciókat idézek, olyanokat, amelyek leírásakor már az „állam” jelölő államot jelölt. Két nagy hatású német jogtudósra illik felhívnom a figyelmet, mindketten a XX. század első felében írták meg államtanukat. Georg Jellinek szerint az emberi akarat-szerveződésen nyugvó legfontosabb társadalmi jelenség az állam. A megismeréshez az alábbi megfontolásokat közli. A társadalmi jelenségek rendszerint nem állandó jellegűek, hanem dinamikus természetűek, folyton változtatják jellegüket, lefolyásukat anélkül, hogy minden kétségtől mentes fejlődési (avagy visszafejlődési) törvényszerűségeket kimutatni úgy, ahogy a természettudomány teszi az életfolyamatokkal. E tudományok tárgya így állandó változásban van. Spekulatív módon ugyan lehet fejlődést látni bennük, de empirikusan sokszor csak változás mutatható ki, s nem a fejlődés. *„Minden társadalomtudomány és így az államtudomány leíró jellegének alapja a történelem, amely a társadalmi tényeket*

²³ WORMALD 2006. 179–189.

²⁴ WICKHAM 2005. 57.

²⁵ MAKK 2009A. 65–67. = MAKK 2009B. 69.

történeti lefolyásukban ragadja meg és ábrázolja, emellett külső és belső összefüggéseiket is kimutatja. Különösen az államok keletkezéséről, sorsáról és pusztulásáról beszámoló politikai történetírás jelentős az államtudományi kutatások számára...²⁶ Az antik és a középkori államok különbözőségéről is értekező Georg Jellinek tehát kifejezetten igényelte a történelmi megközelítésmódot. Kit kritizált Komjáthy, amikor a jogtörténészek történetietlen államszemléletét emlegette? Jellinek ráadásul még egy kellőképpen rugalmasan érvényesíthető, ugyanakkor tartalmas állam-definíciót is kidolgozott. „Az állam a földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező és azáltal egységgé összefogott emberi sokaság.”²⁷ A Jellinekkel bizonyos jogelméleti pontokon erőteljesen vitatkozó Hans Kelsen sem lehet elmarasztalni, hiszen ő is számolt az induktív gondolkodási irány szükségességével. Kelsen ezen kívül több értékes szempontot fogalmazott meg, amit a történetkutatás is kamatoztathat. Az ő fogalom-meghatározása szerint „Az állam az emberi magatartásoknak egy bizonyos rendje.” A rend lehet természeti és normatív rend. Egyértelmű, hogy az állam ez utóbbi körbe tartozik, mivel a természeti rend törvényeit nem lehet megszegni, míg a normatív rendtől való eltérés nem szünteti meg annak érvényességét. Kelsen ezt közelebbről is megvilágítja. „Az államot csakis akkor bírjuk az emberek felett álló tekintély gyanánt elképzelni, ha olyan rendet látunk benne, amely az embereket meghatározott magatartásra kötelezi, vagyis ha az emberi magatartást szabályozó normák rendszerének tekintjük az államot.” Az állam ekképp kényszerítő rendet érvényesít, s e kényszerítő gépezet, aminek az államot tekinteni szokták, azonos a jogi renddel. Láthatjuk, hogy Hans Kelsen gondolatai eddig tér- és időbeli megkötés nélkül érvényesíthetőek az eddig ismert társadalmi-politikai képződményekre. Ezek történelmi használhatóságát a német jogtudós kettős példával szemlélteti. A meggyilkolt apa megbosszulása, valamint az adósság behajtása esetében a mód fejlődése (bosszú, törvényi büntetés illetve a behajtás mikéntje) társadalmi munkamegosztás eredménye. „Hogy az állam elnevezést csak az ilyen kényszerszabályozásra alkalmazzák, amely munkamegosztással működő szerveket létesít, az ellen semmi kifogásunk nem lehet. Tudatában kell azonban maradnunk annak, hogy az e kényszerszabályozás és primitív jogrend közötti különbség nem lényegbeli, hanem pusztán technikai és fokozatbeli.”²⁸ Ez az a pont, ahonnan világosan látszik az állam-fogalom történelmi jelentéstartományának rugalmassága. Az induktív és a deduktív megközelítést együtt érvényesítő Kelsen tehát nem szorította magát olyan nyelvi csapdába, mint azok a későbbi kutatók, akik a modern állam ismérveit kérték számon a fogalom időbeli egészén. Elgondolkodtató, hogy Kelsen csak egy olyan problémát vetett fel, ami saját korához kötődik, a szuverenitását, ám ez sem csorbította korábbi okfejtése érvényét. Mint mondja, a szuverenitást az államhatalom egy jellemző tulajdonságának szokás tekinteni. Az állam így „olyan legfelsőbb normatív rend, amely a maga érvényességét nem valamely magasabb rendből vezeti le.” Az egyes történelmileg adott állam akkor tekinthető szuverénnek, ha nem áll felette más jogrend (még a nemzetközi sem), s mellette sincs más jogi közösség, mint hozzárendelt szuverén állam. Vagyis mind alá-, mind mellérendeltség szempontjából független. A jelenkor dilemmája pedig csak abban áll, hogy miként értékelhető a nemzetközi jog normatív ereje. Mi az államegység?²⁹ Noha a szuverenitást a régebbi idők államalakulatain is számon kéri az utókor, de az országok fölé emelkedő nemzetközi jog, amelynek az egyes államok (elvileg)

²⁶ JELLINEK 1994. 25–28. (A magyar válogatás az *Allgemeine Staatslehre* 1920-as kiadása alapján készült.)

²⁷ JELLINEK 1994. 60.

²⁸ KELSEN 1927. 29–42.

²⁹ KELSEN 1927. 47–50.

önként vetik alá magukat, kifejezetten újkori jelenség, ennél fogva a középkori állapotok megítélését nem befolyásolhatja.

Ennyi szempont és definíció láttán illendő magamnak is megfogalmaznom egy választ arra a kérdésre, hogy mi az állam? Az elősoroltakat jelenlegi tudásommal úgy összegezhetem, hogy az állam *egy meghatározott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független főhatalom*. Tömören ennyit mondhatok. A részleteket pedig nem egy újabb, idők felett lebegő elméleti konstrukció formájába öntöm, hanem a kútfőkből kiindulva választok egy középkori esettanulmányt, s a forrásidézetekkel kívánom szemléltetni – amennyiben lehet – az államság általánosan kívánt kellékeit, hiszen a fogalom középkori létjogosultságáról feladatom szólni. Igazolhatók-e az elvárt jellemzők forrásokkal? Induktív, történet-tudományos kiindulásból eljuthatunk-e valamifajta elvonatkoztatott állam-létezőig?

Választott példám a magyarság politikai szerveződése. Köztudott, hogy ennek kezdetei a steppei kultúrkörbe vezetnek vissza, ilyenformán a korai magyar múltot azt is lemérhetjük, mennyire jogos a nomád(nak mondott) társadalmi alakulatok esetében államról beszélnünk.³⁰

A világtörténelemben ugyanis a magyarok alkották azt az egyetlen közösséget, amely ízig-vérig steppei típusú szervezettségét nyugat-európai jellegű berendezkedéssel váltotta fel.³¹ A magyar vonatkozású források elé mindazonáltal egy türkökkel kapcsolatos adat kívánczik, a belőle levont következtetés súlya miatt. A nomádállam-fogalom érvénye mellett a kútfők kedvező együttállását egy nomád és egy letelepült rendszer belső írásbeliségeiben megőrzött egymás-szemléletét észrevéve meggyőző erővel érvelt Kristó Gyula. *„Ha a türk nomádok elnek nevezték a magukén kívül a kínaiak berendezkedését, a kínaiak pedig kuonak a türk uralmi szervezetet, akkor ez azt jelenti, hogy kölcsönösen a legmagasabbra értékelték egymás uralmi viszonyait. A türkök szemében a saját legmagasabb berendezkedésük egyenértékű volt a kínai államéval, s a kínaiak is megadták az állam minősítést a türk elnek. Szó sincs arról, hogy ebben a kínai és türk hatalmi szervezet azonos fejlettségi szintje, azonos felépítése és működése jutott volna felszínre... mindkét hatalmi berendezkedés elismerte a másiktól, hogy az is uralmi rendszer. Ha ez állam, akkor állam. Más szavakkal kifejezve: Kína a letelepedett népek között érte el azt a társadalomszervezési csúcst, amelyet a türk el a nomád népek között, azaz az állami rangot.”*³² A forrásadottság egy ritka kegyelmi pillanatát ragadta meg Kristó, amikor ez a kétféle minőségű politikai alakzat saját fogalmi eszközeivel folytatott le egy sajátos államtörténeti párbeszédet. Ezzel ellentétben a magyarokról nyerhető tudás egyirányú. A IX–X. századról kizárólag *külső* feljegyzések maradtak ránk, és amikor a XI. század derekától a *belső* emlékezetet is írásba foglalták, a gesták keresztény szellemiségben és latinul, vagyis egy *külső* eredetű szemléleti-nyelvi szűrő közbeiktatásával készültek.

³⁰ Mikor és hol mi az, hogy nomád? Mikor és milyen módon volt/lehetett „nomád” a magyarság? E társadalom mekkora hányadára terjedt ki a nomádság? A nomád társadalom fogalmába belefér-e a földművelés? Nem kívánom e helyt taglalni ezt a mégoly indokolt kérdéskört; ez annál súlyosabb és komolyabb tárgyalást igényel. Kiindulásképpen a Vásáry István meghonosította rövid definíciót – a nomadizmus „a legelőterületek szabályos váltogatásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás.” VÁSÁRY 1993. 17. – tartom szerencsésnek. Ez kellően érzékletes ahhoz, hogy a lényegét megragadjuk, de kellően rugalmas ahhoz, hogy ne vesszünk el a részletekben.

³¹ Az Európában tartósan megtelepedő steppei eredetű népek közül a magyaron kívül csak a bolgár épített keresztény államiságot, ám a bolgár fejlődés nem a nyugati-európai, latin-germán, hanem a kelet-európai, bizánci-szláv irányba haladt tovább.

³² KRISTÓ 1995. 94–95.

Elsőként VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár államkormányzati műve kívánkozik ide a X. század közepéről. A *De administrando imperio* néven elhíresült munka úgy írja, hogy „A türköknek [a magyaroknak] ez a nyolc törzse nem hunyászkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak. Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, s van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek, de van fejedelme minden törzsnek is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság... Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak, a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.” (40. fejezet)³³ Az előadottakból a politikai egység egészére kötelező szövetségi akaraton túl az intézményes tisztségek megléte világlik ki: a magyarság a X. század közepére viszonylag tartós intézményeket mutatott fel. Ez Strayer kívánalma volt, aki megtalálhatta volna még az állam iránti messzemenő lojalitás ismérvét a teljes odaadással vívott harcokban, mint Wickham a törvényes érvényesíthető tekintély jogi és hadi természetű bizonyítékait.

A külpolitikai elismertségben megnyilvánuló szuverenitás egy sorsforduló történelmi idején, a Magyar Nagyfejedelemség Magyar Királysággá való átalakulásakor is jelen van. Ezt az 1018-ban elhunyt Thietmar merseburgi püspök alábbi mondatával bizonyítja: „A császár kegyéből és biztatására Henrik bajor herceg sógora, az országában püspöki székesegyházakat létesítő Vajk koronát és áldást kapott.”³⁴ Vagyis Vajk-István nagyfejedelem már javában szervezte egyházát, amikor III. Ottó ösztönzésére királyi koronát kapott és egyházi áldásban részesült. Az egykorú tudósítás jelentőségét Váczy Péter forráselemzése világítja meg. Váczy az egyházmegyék önálló kiépítésében látta azt a fő mozzanatot, ami miatt nem lehet Istvánt a császári hűbérfűgésbe került szláv és dán fejedelmekkel egy sorba állítani. Ők ugyanis nem voltak szuverén uralkodók, így önálló egyházat sem alapíthattak, területükön csak a pápával együttműködő császár alapíthatott püspökségeket, amelyek aztán a birodalmi egyház alá tartoztak. Mindehhez képest Thietmar hallgatólagosan elismeri azt, hogy „Vajkknak” joga volt ahhoz, amit már folyamatosan tett, ezért e tekintetben is önálló uralkodóként mutatkozott. Váczy utal a nagyobbik István-legenda egyházat szervező Gézájára. Így tehát Szent László idején, a mű írásakor még természetesnek találták azt, hogy egy keresztény fejedelem királyi cím és szentség nélkül alkalmas lehet önálló egyházszervezet alapítására.³⁵ A szuverenitás tényét igazolja Györffy György megállapítása is: a magyar királyok István 1002-ben kibocsátott privilégiumától kezdve sosem tüntették fel okleveleiken idegen főhatalmak (császár, pápa) uralkodási idejét, csak a magukét,³⁶ tehát Kelsennek az állammal szemben támasztott fontos feltétele teljesül itt, amennyiben nem állt Magyarország felett semmiféle normatív rend.

Ottó freisingi püspök a XII. század közepén járt Magyarországon. Böven írt politikai viszonyokról is. „Abban mégis a görögök leleményességét utánozzák, hogy semmilyen nagy ügybe nem kezdenek gyakori és hosszú tanácskozás nélkül... királyuk udvarába összejönnek, egyesek az előkelők közül széket hozván magukkal, és nem mulasztják el köz-

³³ MORAVCSIK, ÁMTBF. 48–49. (MORAVCSIK Gyula fordítása.)

³⁴ HOLTZMANN, MGH. SS. Rer. Germ. 9. 198.

³⁵ VÁCZY 1994. 77–79. Váczynek a nagyobbik István-legendára vonatkozó okfejtése helytálló, mert a szerző Gézát közvetkeztesen „princeps” és „dux” címmel illeti. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 378–380. Ugyanakkor a kislegenda így ír Istvánról: „az ő apja király volt, de eleinte pogány” (Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit.) SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 394.

³⁶ GYÖRFFY 1977. 147.; GYÖRFFY, DHA. I. 41. (No. 5/II.)

ügyeik állapotát tárgyalni és megvitatni, a téli hidegben ugyanezt saját lakhelyükön teszik. Hanem mind úgy engedelmeskednek a fejedelemnek, hogy nemcsak nyílt ellentmondással felizgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanak. Ezért van, hogy bár az említett királyság hetven vagy még több vármegyére oszlik, mindegyikből a haszon két része a királyi kincstárra esik, csupán a harmadik rész marad az ispánnak. S ebben a nagy kiterjedésű országban senki sem mer a király kivételével pénzt verni, vagy vámot szedni. Hogyha valaki az ispánok közül a királyt akár a legkisebb mértékben megsértette, avagy akár róla igaztalan váddal szól, úgy az udvartól kiküldött bármely legalantasabb állású törvényszolga egyedül – még ha kísérete körül is veszi – elfogja, bilincsbe veri, és különféle kínvallatásra hurcolja. A fejedelem sosem kéri ki a hozzá hasonlók véleményét, ahogy az nálunk szokás, egyetlen vádlottnak sem adatik engedmény, hanem egyedül a fejedelem akarata a törvény mindenki számára. Amikor a király hadat akar vezetni, mind ellentmondás nélkül szinte egy testben egyesülnek; a falvak lakosai kilencen a tizediket, avagy heten a nyolcadikat – sőt ha szükséges, még kevesebben – ellátják a háborúhoz nélkülözhetetlen felszereléssel, a többieket otthon hagyják földet művelni. Akik pedig a katonai rendből valók, azok csak a legsúlyosabb okból mernek otthon maradni.”³⁷ Az államiság legtöbb elvárt elemét a német főpapnál olvashatjuk. A főhatalom közösségszervező ereje által egybefogott lakosság (Jellinek) általános érvényű definícióján túlmenően az egyes jellemzők szinte kézzelfogható közelségbe kerültek. Szuverén a magyar állam a tekintetben is, hogy nincs mellette más jogi közösség, mint hozzárendelt állam; az emberek felett olyan nagy tekintély áll, ami a magatartást kényszerítő erővel meghatározó normatív rendként érvényesül (Kelsen). A lojalitást szigorúan megköveteli az erkölcsi tekintély (Strayer). A társadalmat teljesen áthatja a központi akarat, ami a jog és a hadsereg vonatkozásában különösen feltűnő; az uralkodó másoktól független és szilárd anyagi erőforrásai gazdasági monopóliummá nötték ki magukat (Wickham). A magyar királyi hatalmat szélsőséges önkényúri vonásokkal ruházta fel Freisingi Ottó, ám ezt két tényező cáfolja. Egyik a német püspök önellentmondása, hiszen maga szól a királyi tanácsról, márpedig egy valódi önkényúr nem osztja meg a döntéshozatal jogát az előkelők hosszasan üléselő testületével. A másik tényező a magyar államszimbólika személytelensége, az államszemlélet objektív összetevője, a Szent Korona tana. Bartoniek Emma mutatta ki, az *Intelme*től nyomon követhetően, ahol a korona a királyi méltóság, hogy államelméletünk e kezdeti, személyes szakaszában is a koronával jelképeződik az államiság, s a regnum az ország, a kormányzás objektuma. És mivel az 1200-as évektől kezdve a korona-fogalomba az alattvalók is beleértődtek, látszik, hogy nem a Szent Korona államszimbolizáló jelentése változott meg, hanem az állam, amelyet szimbolizált.³⁸ Ennek a folyamatnak egyik korai és igen szemléletes állomása a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* egy közismert helye. A tartalma szerint először a XI. század utolsó negyedében lejegyzett történetben I. András sajátos próbára teszi öccsét, Bélát, amikor felkínálja a választást a királyság és a hercegség között e szavakkal: „Ha a királyságot akarod, vedd a koronát, ha a hercegit, vedd a kardot!” (92. fejezet).³⁹

Sokáig lehetne folytatni a közvetlen adatokkal és közvetett utalásokkal szolgáló kútfők idézését és kiértékelését. Egy szemléltető példátárnak természetesen nem lehet ez a célja. A X–XII. századi magyar viszonyokat bemutató hiteles források közül az a kevés, amit előbb megszólaltattam, elég ahhoz, hogy az állam-lét különböző kívánalmait

³⁷ PERTZ MGH. SS. XX. 369.

³⁸ BARTONIEK 1934. 314–331.

³⁹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 355.

bizonyítsa, származtak legyen ezek a kívánalmak akár a kifejezés korai jelentésérvényét igénylők, akár az e felől kételkedők tollából.⁴⁰ A fentiek értelmében a Magyar Nagyfejedelemség és a Magyar Királyság állam volt, az antik római államiság Bizáncban 1453-ig továbbélő jogfolytonosságáról is esett szó; ez alapján Európában a késő középkorig csak Magyarország és Bizánc alkotott államot? Nem hinném. Értelemszerűen minden önálló politikai alakulat a maga egyedi sajátosságai szerint volt állam. Ezeket a sajátosságokat kizárólag a kútfőig hatolva ismerhetjük meg, és belőlük kiindulva tehetünk megállapításokat arra nézvést, mikor, s miben állt egy adott ország állam(i)sága. Az állam-fogalom középkori létjogosultságát ennél fogva az újabb történetírói divatoktól független régi kútfők igazolják.

BIBLIOGRÁFIA

- ASSMANN 2004. ASSMANN, JAN: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest 2004.
- ASSMANN 2008. ASSMANN, JAN: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában. Budapest 2008.
- BARTONIEK 1934. BARTONIEK EMMA: Corona és regnum. *Századok* 68 (1934) 314–331.
- BRUNNER 1942. BRUNNER, OTTO: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Brunn–München–Wien 1942.
- EVANS 1992. EVANS, JANE DE ROSE: The Art Of Persuasion. Political propaganda from Aeneas to Brutus. Ann Arbor 1992.
- FONT 2005a. FONT MÁRTA: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest 2005.
- FONT 2005b. FONT MÁRTA: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged 2005.
- FONT 2009. FONT MÁRTA: Államalapítás 970–1038. Budapest 2009.
- GERICS 1995. GERICS JÓZSEF: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutató úttörője. In: Gericz József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest 1995. 8–22.
- GYÖRFFY 1977. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977.
- GYÖRFFY, DHA. GYÖRFFY, GEORGIUS: Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini 1992.
- HAMZA 2007. HAMZA GÁBOR: Cicero De re publicá-ja és az antik állambölcselet (bevezetés). CICERO, Marcus Tullius: Az állam (De re publica). HAMZA Gábor fordítása. Budapest 2007.
- HAVAS 2004. HAVAS LÁSZLÓ: Bevezetés. Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione morum – Szent István Intelmek. I. a szöveget gondozta és fordította Havas László. Debreceni 2004. VII–LXIX.
- HOLTZMANN, MGH. Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9. Hrg. HOLTZMANN, ROBERT. München 1935.
- JELLINEK 1994. JELLINEK, GEORG: Általános államtan. Budapest 1994.

⁴⁰ Különösen Freisingi Ottó előadásának fényében tarthatatlan Sashalmi Endre sommás állítása: „A szuverenitás egy kézbe való összpontosítását... az abszolút monarchia oldotta meg a 16. század végén, amikor az adott terület feletti politikai főhatalmat, mely akár az egyházfőséget is magában foglalhatta, a világi uralkodó kezére adta.” SASHALMI 2006. 15. Láttuk, az 1100-as évek Magyarországon már rég teljesültek a politikai főhatalom jellegére irányuló efféle elvárások.

- KOMJÁTHY 1945–1946. KOMJÁTHY MIKLÓS: A középkori államfogalom. *Századok* 79–80 (1945–1946) 192–204.
- KRISTÓ 1995. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.
- KRISTÓ 1997. KRISTÓ GYULA: A magyar nemzet megszületése. Szeged 1997.
- LDMA. VII. Lexikon des Mittelalters VII. Hrsg. ANGERMANN, NORBERT. München 1995.
- HÓMAN 1938. HÓMAN BÁLINT Történelmi áttértékelés. Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest 1938. 439–456.
- KELSEN 1927. KELSEN, HANS: Az államelmélet alapvonalai. Szeged 1927.
- KIRÁLY 2006. KIRÁLY PÉTER: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza 2006.
- MAKK 2009A. MAKK FERENC: A magyarság korai története. Az Uráltól a Kárpátokig. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Katalógus. Szerk. SAROBE, RAMON – TÓTH CSABA. Budapest 2009. 49–69.
- MAKK 2009B. MAKK, FERENC: História primerenca dels hongaresos. Des dels Urals fins als Carpats. In: *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Catàleg. Ed. SAROBE, RAMON – TÓTH, CSABA. [Barcelona] 2009. 51–71.
- MORAVCSIK, ÁMTBF. MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984.
- OSTROGORSKY 2001. OSTROGORSKY, GEORG: A bizánci állam története. Budapest 2001.
- PERTZ, MGH. SS. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus XX. Ed. PERTZ, GEORGIUS HEINRICUS. Hannoverae 1868.
- POHL 2006. POHL, WALTER: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter. In: *Staat im frühen Mittelalter*. Hrsg. AIRLIE, STUART – POHL, WALTER – REIMITZ, HELMUT. Wien 2006. 9–39.
- SASHALMI 2006. SASHALMI ENDRE: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest 2006.
- STRAYER 2005. STRAYER, JOSEPH: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton 2005.
- SZABADOS 2006. SZABADOS GYÖRGY: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest 2006.
- SZENTPÉTERY, SS. Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS. Budapestini 1937–1938.
- VÁCZY 1936. VÁCZY PÉTER: A középkor története. Budapest 1936.
- VÁCZY 1936. VÁCZY PÉTER: A magyar koronáról. In: Váczy Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994. 77–93.
- VÁSÁRY 1993. VÁSÁRY ISTVÁN: A régi Belső-Ázsia története. Szeged 1993.
- WICKHAM 2005. WICKHAM, CHRIS: Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800. Oxford 2005.
- WORMALD 2006. WORMALD, PATRICK: Pre-modern 'State' and 'Nation': definite or indefinite? In: *Staat im frühen Mittelalter*. Hrsg. AIRLIE, STUART – POHL, WALTER – REIMITZ, HELMUT. Wien 2006. 179–189.